

השפעת מדיניות תרבות ציבורית על הזהות העירונית: מחקר השוואתי בערי ביניים בישראל

נוגה ראב"ד

רקע

החל משנות ה-80, אנו עדים לשימוש הולך וגובר בתרבות ציבורית כחלק ממדיניות עירונית מכוונת. לעיתים נעשה הדבר מתוך כוונה לבצע שינוי מהותי באופן החיים העירוני ומתוך רצון להיטיב את חיי התושבים, ולעיתים הופכת התרבות קרדום לחפור בו ומשמשת כ"מקדם מכירות" בתהליכי שיווק, מיתוג ומשיכת הון, המשרתים קבוצות אינטרסים מסוימות, ולא דווקא את כלל תושבי העיר. למרות חשיבותם למדיניות התרבות העירונית, קיים מחסור במחקרים ארוכי טווח הבוחנים את השפעתם של פרויקטים מוטי תרבות על המרחב הציבורי, על תושבי העיר, על איכות חייהם ועל היחסים בין התושבים לבין עצמם. מחקר דוקטורט זה מקשר בין תחומים שכיום ממעטים לקשר ביניהם, בניסיון לפתח היגדים או מסקנות בנוגע לפעילות תרבותית, זהות מקומית וחוסן קהילתי ולהציע נקודות חדשות למחשבה.

המונח "תרבות" במחקר זה מתייחס לתכני חיי התרבות העירוניים, קרי לייצוגים אמנותיים במרחב הציבורי. המחקר בחן שילוב של פעילות או עצמים הקשורים לאמנויות היפות או לאמנויות הבמה בסביבה בנויה בה חיים או מבליט אנשים. התרבות הציבורית במחקר זה היא כלל פעילויות התרבות הנעשות במרחב העירוני הציבורי, תוך התמקדות בחקר שלושה תחומים בולטים ונגישים יחסית במרחב הציבורי: פסטיבלים עירוניים, פסלי חוצות ומוזיאונים עירוניים.

המחקר בחן אם וכיצד משתלבת החוויה הכוללת של המרחב באורח החיים של התושבים והופכת לחלק ממה שמכונה בספרות המקצועית sense of place. המחקר הוסיף ובדק האם החוויה הכוללת של התרבות הציבורית תורמת לחיזוק הזהות העירונית והחוסן הקהילתי ולהיווצרות תחושה של חיים בקהילה. הוא בחן את מדיניות התרבות הציבורית בעיר ואם היא משפיעה על שביעות הרצון של התושבים מהחיים בעירם ועל רצונם לגור בעיר זו או אחרת, וכן את השפעתה של שביעות רצון זו על תפישת הזהות המקומית, על הנאמנות לעיר ועל החוסן הקהילתי.

לצורך המחקר נבחרו שלוש ערי ביניים בישראל: חולון, אשדוד ובאר שבע. הבחירה בערים אלו נובעת מהעובדה ששלושתן בלטו בשנים בהן עוסק המחקר בשיח על שינוי המצב הקיים בעיר באמצעות פעילויות תרבות וגם

מכך שמרבית המחקרים העוסקים בתרבות ציבורית נעשו בערים גדולות של מיליוני תושבים, ועסקו פחות בערי ביניים (בסדרי גודל של כ-200,000 תושבים). עוד פחות מכך נבחנה התרבות בערי ביניים ישראליות. בשנים האחרונות הופכות ערים אלו ליישובים עירוניים מפותחים בהם תושבים שחלקם ארעיים (כגון סטודנטים או תושבי חוץ), שהקשר שלהם לתושבים הוותיקים לעיתים חלש או מנוכר והצרכים שלהם מהעיר הם שונים. לאור התחזיות העתידיות בדבר גידול האוכלוסין הצפוי בישראל ובעולם, נראה כי ערי הביניים מצויות בנקודת מפנה של עליית מדרגה מבחינת סדר הגודל העירוני ויש להיערך להשלכות הכרוכות בכך, כגון שילוב שותפים רבים יותר בחלוקת המשאבים העירוניים, קיומן של קבוצות חברתיות שונות עם צרכים שונים (ולעתים סותרים), או אספקת שירותים למבקרים מחוץ לעיר.

השערת המחקר ומטרותיו

השערת המחקר היא כי קיימים יחסי גומלין בין מדיניות התרבות העירונית, הזהות העירונית, תחושת הקשר של התושבים למקום והחוסן הקהילתי. ככל שמדיניות התרבות העירונית מכלילה, דמוקרטית ורב-תרבותית יותר, כך תהיה השפעתה על הזהות העירונית, על הקשר של התושבים למקום ועל החוסן הקהילתי חיובית יותר ולהיפך: ככל שהמדיניות תהיה מדירה, מנוכרת, ואינטרסנטית יותר, כך ייחלשו הזהות, הקשר למקום והחוסן העירוני. לאור השערה זו היו מטרות המחקר לנתח את מדיניות התרבות הציבורית בערי המדגם, למפות את פעילות התרבות הציבורית ואת הגורמים העוסקים בה בהן, לנתח את ההתייחסות לצורכי התושבים ולבחון כיצד משפיעים יחסי הגומלין בין הגורמים שלעיל על הזהות המקומית, תחושת הקשר למקום והחוסן הקהילתי.

המחקר האמפירי

המחקר בחן את התפתחות המדיניות העירונית בנוגע לתרבות הציבורית בחולון, אשדוד ובאר שבע בשנים 2000-2015. במטרה לזהות את סוגי ההתערבות בתרבות הציבורית ואת ההשפעה של התערבות מסוג זה או אחר הן על המרחב הציבורי והן על הקהילה הצורכת אותו בוצעו מיפוי מקיף של ניהול התרבות העירונית ואבחון של מדיניות שילוב אמנות ותרבות במרחב הציבורי באמצעות סקירת פרסומים ומסמכי עבודה עירוניים, ראיונות אישיים חצי-מובנים עם נציגי השלטון המקומי, מנהלי מוסדות תרבות ונציגי ציבור וניתוח תקציבים עירוניים. כמו כן נעשה ניתוח של אסטרטגיות ניהול התרבות העירונית בכל עיר. בנוסף בחן המחקר אם מוסדות השלטון המקומיים מפעילים פרקטיקות של תכנון משתף או ממדר בעת ההתערבות במרחב הציבורי, ועד כמה הם ערים לצורכי התושבים באמצעות סקרי עמדות מקיפים של התושבים בכל עיר.

רקע מדעי

רוב המחקרים מצביעים על המחסור החמור במחקר רציני, שיטתי, מעמיק ונטול פניות אודות שילוב אמנות ותרבות בתהליכי תכנון ופיתוח עירוניים והשפעתם על התושבים. המחקרים המעטים שפורסמו מעלים את החשש מפני פעולות הנעשות על בסיס הנחות או מסקנות שגויות, אשר עלולות

להחטיא את המטרה, לבזבז משאבים ואף ליצור בעיות חדשות והפרעה לחי היום-יום של תושבי העיר. בספרות המחקרית קיים דיון מועט למדי בשאלת היעדרה, קיומה או השפעתה של מדיניות תרבותית עירונית ועל מקומה ותפקידיה של התרבות הציבורית במערך התכנון האורבני במשמעותו הרחבה של ממשק בין מדינות ציבורית, מרחב עירוני וחברה אזרחית. מחקרים העוסקים בניאו-ליברליזם מדברים על הפרטת השירותים לתושבים, כולל שירותי התרבות וכניסת בעלי אינטרסים זרים (כלכליים בעיקר) למרחב. תיאוריות העוסקות במעמד היצירתי מדגישות את חשיבות התמיכה באמנות ותרבות לבני מעמד זה, אך הן לוקות בבעייתיות רבה ותרגומן על-ידי ראשי ערים שונים לפעילות בשטח פוגע לעיתים בתושבים אחרים בעיר. תהליכי גלובליזציה מפוררים מרקמים ותרבויות מסורתיות מחד, ומאידיך, במקומות מסוימים, עלולים לגרור תגובת של חזרה למסורות מקומיות וחיזוקן ואף תהליכי התנגדות לתרבות המיובאת.

הספרות מראה כי אירועי תרבות ופרויקטים של אמנות בעיר הניאו-ליבראלית מתוכננים פעמים רבות מתוך חשיבה "החוצה" – על אורחים, תיירים, ומשקיעים שהעיר מבקשת למשוך. מעטים יותר המחקרים הבוחנים את השפעתם של אירועי תרבות ופרויקטים אמנותיים על רווחתם של תושבי העיר, על דימויים העצמי, על יצירת הזהות העירונית ועל התפתחותו של חוסן קהילתי.

מהספרות עולה שכיום מבינים גם מקבלי החלטות העירוניים כי אופי מערכת היחסים בין התושבים להנהגות העיר השתנה. אורח החיים המודרני, על הניידות הגבוהה שבו והאפשרות של שמירה על קשרים חברתיים באמצעים טכנולוגיים מתקדמים, מאפשר לאנשים לעבור בקלות רבה יחסית ממקום למקום. המעבר לחברה יותר ויותר צרכנית מעלה אף היא את סף הדרישות של תושבים ביחס לשירותים העירוניים. תושבים הופכים לצרכנים והעיר היא עוד מצרך בחייהם. מי שישפק להם יותר שירותים וברמה גבוהה יותר יזכה שיבחרו להישאר ולהשקיע בעירו.

ממצאים

את תוצאות המחקר ניתן לחלק לארבעה תחומים: אופי המדיניות, אסטרטגיית שימוש בתרבות, השפעות המדיניות על הקשר לעיר והשפעת המדיניות על החוסן הקהילתי.

בנוגע לאופי מדיניות התרבות העירונית, מצא המחקר מגוון רחב. בחולון קיימת מדיניות מוגדרת בנוגע לתרבות למרחב הציבורי, לחינוך, לתיירות, להשבת נדל"ן, למשיכת תושבים חדשים ועוד, המובלת באופן ברור והחלטתי על-ידי העירייה. העירייה ביצעה תהליך מודע, מתוכנן ומשולב של שינוי אסטרטגי לצד בניית מותג. משאבים רבים הושקעו בהצגת תהליכים אלו לתושבים ובהטמעת מיתוג זה בחיי היומיום העירוניים לצד הפצתו אל מחוץ לעיר, שכן המיתוג החדש היה חלק מהתהליך האסטרטגי לשינוי דימוי העיר ומיצובה מחדש.

באשדוד מפתחת העירייה בעשר השנים האחרונות מדיניות תרבות וכיום עדיין רואה עצמה בתוך תהליך הפיתוח שלו. העירייה מנהלת מדיניות יוזמת ומובילה תהליכים מקבילים של פיתוח מוקדי תרבות מרכזיים הפונים הן

לתושבים והן למבקרים מבחוץ, לצד פיתוח פעילות תרבות בשכונות המיועדת רק לתושבי העיר. התרבות היא חלק אינטגרלי בתהליכים עירוניים מקיפים כגון חיזוק קהילות וקבוצות תושבים מקומיות, חינוך, פיתוח תירות, פיתוח כלכלי, משיכת תושבים חדשים ועוד. את ההשקעה הכוללת בקידום התרבות רואים באשדוד כחלק ממיצוב העיר כעיר לכל תושביה. במקביל דואגים לשימור וטיפוח התרבות של הקהילות השונות החיות בעיר ושפת המקור שלהן כחלק מתפישה עירונית מכוונת.

בבאר שבע אין לעירייה מדיניות תרבות עירונית ברורה. יש אמירות כלליות ובמציאות קיימת מדיניות מגיבה. פעמים רבות מקבלי ההחלטות מובלים על-ידי גורמים שונים או בעקבות מה שנתפש בעיניהם כפופולארי, ולא מובילים תהליכים ברורים. ישנה פתיחות לרעיונות מהשטח, אך ללא מנגנון מסודר ושקוף בנוגע לטיפול בהם. פיתוח והשקעה בתרבות נותרים פעמים רבות ברמת ההצהרות וללא תהליכי עומק ושילוב של הגורמים השונים הפועלים בעיר.

בנוגע לאסטרטגיות השימוש בתרבות, גם כאן מצא המחקר מנעד משמעותי הקשור לאסטרטגיות שצוינו לעיל. בחולון התרבות משמשת ככלי לקידום אינטרסים עירוניים ארוכי טווח (הצעת העיר, שינוי תדמית). יש חשיבה מערכתית על שילוב התרבות בחיים העירוניים עם נראות ציבורית גבוהה. באשדוד משמשת התרבות כחלק מהשירות היומיומי לציבור. התרבות העירונית נתפשת כאמצעי לחבר את התושבים לזהות קהילתית וזהות עירונית ובאמצעותן לפתח את העיר וכן גאווה מקומית. בבאר שבע מצהירים על התרבות כשירות לתושבי העיר, אך בפועל מהווים פעמים רבות אירועי התרבות השונים סוג של תפאורה וגימיק שיווקי בניסיון למשוך אל העיר "אוכלוסיות חזקות" מבחוץ.

המחקר מצא שלתרבות הציבורית ישנה השפעה ברורה על תחושת הקשר של התושבים לעיר: בכל ערי המדגם ניתן לראות כי גם אם לכאורה התרבות אינה גורם שבהכרח נלקח בחשבון בעת ההחלטה על החיים בעיר (במידה והייתה נתונה בידי המשיבים), היא בהחלט משפיעה במידה זו או אחרת על תפישתם את החיים בעיר בהווה. מעל מחצית הנסקרים בכל ערי המדגם ענו כי להיצע התרבות/פנאי יש השפעה בינונית עד רבה על רצונם לגור בעיר ועל תחושתם כלפי החיים בעיר.

המחקר מצביע גם על קשר בין מדיניות תרבות ציבורית וחוסן קהילתי ובכך מאשש מחקרי חוסן קהילתי, הרואים בתרבות המקומית את אחד היסודות החשובים לקיום קהילה חזקה. חולון, העיר עם הפעילות התרבותית הרבה ביותר ושתושביה מעריכים את איכות חייהם כגבוהה ביותר מבין ערי המדגם, היא העיר המובילה במרבית היבטי החוסן הקהילתי ובהם אמון חברתי ומנהיגות. אשדוד מדורגת שנייה מבחינת הפעילות התרבותית ותפישת רמת איכות החיים ומובילה בהיבטים של קשר למקום. באר שבע, אשר בה ישנה ההערכה הנמוכה ביותר להיקף הפעילות התרבותית ולרמת איכות החיים, מובילה בקהילתיות.

סיכום

ממחקר דוקטורט זה עולה בבירור כי לתרבות הציבורית השפעה משמעותית על הקשר של התושבים לעירם, על החוסן הקהילתי ועל תדמית העיר בעיני תושביה. עקב מיעוט המחקרים בתחום קשה להשוות את ממצאי מחקר זה עם מחקרים קודמים, אם כי הם מעלים מסקנות ברורות למדי לגבי הקשר בין מדיניות תרבות וחברה עירונית ותומכים במחקרים המצדדים בצורך להפנות תשומת לב ויחס רציני יותר לתרבות הציבורית ולהשפעתה על מרקם החיים העירוני.

העובדה כי גם בערים דומות יחסית זו לזו מתפתחים מודלים שונים של תרבות מקומית וכי יש ניואנסים שונים בין עיר לעיר מחייבת את ההנהגות העירוניות להיות קשובות לצורכי התושבים שלהן, לבל ישקיעו משאבים לשווא. גם אם מקבלי החלטות העירוניים מבינים כיום כי אופי מערכת היחסים בין התושבים להנהגות העירוניות השתנה וכי סף הדרישות של התושבים ביחס לשירותים העירוניים עולה, המחסור בידע ובראייה ארוכת טווח מקשים על ניהול יעיל של התרבות הציבורית.

ראוי להדגיש כי המחקר בתחום הוא רק בראשיתו. בשל כך, רצוי לחקור ולדון במדיניות התרבות הקיימת בערים וכיצד ניתן להיעזר בה ככלי תכנוני לשיפור איכות חיי התושבים ושיפור הקשר בינם לבין השלטון המקומי, כמו גם בינם לבין תושבים אחרים. יש מקום לבחון אילו סוגי מדיניות תרבותית משפיעים על גיבוש קהילות שונות ונפרדות ועוזרים ליצור קהילה עירונית בעלת חוסן וזהות חזקה. חשוב להבין מה יוצר סביבה בעלת משמעות, מה הופך את העיר לייחודית ומה גורם לתושבים להזדהות עם מקום מגוריהם ולרצות להישאר בו. יש לפתח ראייה כוללת של איכות החיים העירונית ושל האופן בו יכולה מדיניות התרבות להשתלב בה ולתרום ליצירת חברה בריאה וחסונה. בניהול נכון, יכולה תרבות ציבורית להשפיע על היחסים בין קבוצות תושבים שונות, להפיג מתחים, לקרב בין תושבים ולחזק את החוסן הקהילתי. לכן חשוב לפתח את תחום מחקרי התרבות ולקחת אותו בחשבון בתהליכי תכנון עירוניים.

הערות

נגה רב"ד היא בעלת תואר ראשון בגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, לימודי תעודה במוזיאולוגיה, תואר שני בפילוסופיה ואמנות ולישי בגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי מאוניברסיטת בן-גוריון. "פרי ההילולים" הנוכחי הוא תקציר מחקרה לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה במחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי בהנחיית פרופ' אורן יפתחאל.